

УДК 007 : 304 : 070

«А ПРЕСІ... ПРЕСІ ТЕЖ СМОЛЕНСЬКИМ ШЛЯХОМ ІТИ ДОВЕДЕТЬСЯ»

(радянська періодика і видавнича справа
у «Щоденниках» Сергія Єфремова)

КАЛАНТАЄВСЬКА Ганна,

канд. філол. наук, доц., e-mail: g.kalantaevskaya@journ.sumdu.edu.ua;

СИПЧЕНКО Інна,

канд. наук із соц. комунік., e-mail: i.sypchenko@journ.sumdu.edu.ua,

Сумський державний університет, вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007, Україна

У статті досліджуються погляди С. Єфремова на специфіку діяльності більшовицьких періодичних видань, на особливості збирання й подачі інформації радянськими газетярями, на ставлення українського суспільства до преси та її працівників, змушених виконувати пропагандистські завдання ідеологічних партійних лідерів, подаючи перекручені чи сфальшовані факти, вдаючись до залякувань і провокацій. Звертається увага на загальні морально-етичні якості та прийоми роботи репортерів, простежуються оцінки й характеристики автора «Щоденників» керівників видавництва, цензорів та інших виконавців репресивного нагляду і контролю над друкованим словом. З'ясовуються також причини і вияви цькування пресою особисто С. Єфремова й Академії як останньої незалежної української наукової установи в умовах тоталітарного режиму.

Ключові слова: більшовицька періодика, газетні провокації, монополія друкованого слова

*«Вы получили свободу слова – ну и молчите: чего же вам еще?!» [2, с. 520]
(з промови комуніста)*

Вступ. Як один із найвпливовіших і найактивніших журналістів кінця ХІХ – початку ХХ століття С. Єфремов навіть в умовах більшовицьких репресій 20-х рр. не полишав наукової, редакторської, коректорської та іншої роботи, уважно аналізував характерні зміни, що спостерігались у діяльності радянської преси, видавничої справи, журналістики загалом. Зі студентських років працюючи у багатьох періодичних виданнях, у російськомовних і особливо в українських газетах, у появі яких він брав безпосередню участь, С. Єфремов, за словами дослідника М. Цимбалюка фактично «перетворив журналістику, періодичну пресу в знаряддя боротьби за національні й соціально-політичні права, у засіб ширення здобутків української культури, освіти мас і гуртування їх навколо національної ідеї» [1, с. 12]. На жаль, життя «під обухом» позбавило журналіста можливості спілкуватись із читацькою аудиторією засобами друкованого слова, проте дало йому багатий матеріал для тривожних роздумів про деморалізуючий, руйнівний вплив нової більшовицької преси на суспільство через її брехливість, тенденційне висвітлення подій, замовчування правдивих фактів, намагання монополювати контрольовати духовне життя людини, позбавленої будь-яких засобів отримувати об'єктивну інформацію про реальний стан справ у своїй країні і в світі загалом. Критичне зауваження С. Єфремова щодо панівної тенденції керівників у радянській державі «спершу зруйнувати, зогидити, запаскудити, а тоді знов вертатись на запаскуджене місце й пробувати на йому щось будувати» [2, с. 400] повною мірою стосувалось і преси, методи якої публіцист у своєму щоденникові вдало порівняв із діями Наполеона, котрому довелось повертатись із невдалого військового походу знищеною ним самим відомою Смоленською дорогою.

Творчий доробок, щоденникові записи літературознавця і публіциста С. Єфремова вже тривалий час перебувають у сфері наукових досліджень таких учених, як М. Чернописький, Е. Соловей, М. Цимбалюк, В. Шмельов, М. Наєнко та інших, його ім'я згадується у фундаментальних працях, присвячених розвитку нашого письменства, літературної критики, вітчизняної преси і публіцистики, проте ставлення академіка С. Єфремова до більшовицької періодики і видавничої справи, оцінка ним роботи радянського журналіста-репортера, про що він відверто писав у «Щоденниках», потребує більш уважного вивчення, в чому і полягає *актуальність* нашої статті, адже розвиток преси й інших незалежних ЗМІ української держави неможливий без врахування історичного досвіду і фахових вимог до журналістської роботи такого професіонала, як С. Єфремов. «Щоденники» публіциста нині досліджуються також науковцями Л. Масенко, яка вивчає їх як історичне й філологічне джерело для розуміння суспільного розвитку; М. Виговським, який звертає увагу на номенклатуру культурно-освітніх установ у 20-х роках ХХ століття в Україні; Т. Нагорною, яка цікавиться особливостями суспільно-культурного та наукового життя тієї доби, Г. Калантаєвською та іншими. Проте сфера періодики і видавництва книжок, представлена у записах журналіста, позбавленого можливості друкуватися, залишається поза увагою дослідників, і в цьому полягає *наукова новизна* нашої статті.

Методи дослідження. Описовий метод у поєднанні з аналітичним дозволив розкрити погляди С. Єфремова на більшовицьку періодiku і видавничу справу; визначити специфічні риси друкованої преси з урахуванням виконуваних ними функцій; дати оцінку засобам боротьби із гуманістичними традиціями української національної преси і книгодрукування. За допомогою контент-аналізу сформовано збірний портрет «борзописця»-газетяра, який фігурує у «Щоденниках».

Результати й обговорення. У середині 20-х рр. ХХ ст. свої критичні оцінки більшовицької ідеології С. Єфремов змушений був висловлювати лише в щоденнику. Про його виняткову майстерність викривати справжню сутність ворога Ю. Бойко-Блохін зазначав: «Полемічність Єфремова актуальна і чуттєва, така, що від неї іноді й кров закипає, <...> він уміє карикатурно представити противника <...> Він у своїх темпераментних полемічних статтях користується витонченою ритмікою вислову, блискуче використовує метафору, любить риторичні фігури» [3, с. 201]. Вагомим аспектом «Щоденників» С. Єфремова є всебічна характеристика радянської преси, роботи видавництв, з якими автори записів постійно доводилось мати справу, оцінка більшовицьких цензорів, газетярів-кореспондентів, рецензентів та інших представників монополії друкованого слова. Не лишилися поза увагою С. Єфремова і матеріали закордонних українських газет та журналів, окремі номери яких зрідка «проскакували», адже «звичайно тепер ніякі українські видання з-за кордону до нас не доходять» [2, с. 731].

Мета нашої статті – дослідити погляди С. Єфремова на більшовицьку періодiku і видавничу справу, на засоби їхньої боротьби із гуманістичними традиціями української національної преси і книгодрукування. Для реалізації поставленої мети слід виконати такі *завдання*: простежити оцінку автором «Щоденників» радянських газет і його реакцію на матеріали, вміщені у пресі; дослідити перелік згадуваних видань та їхні характеристики, подані С. Єфремовим; з'ясувати погляди публіциста на роботу більшовицьких рецензентів, цензорів та редакторів; подати збірний портрет «борзописця»-газетяра, який фігурує у щоденникових записах; окреслити ставлення С. Єфремова до діяльності видавництв, з якими він співпрацював.

Характеризуючи загальні тенденції розвитку літератури і періодики перших десятиліть ХХ століття, І. Дзюба зазначає: «Українські часописи і літературні видання кінця 20-х та особливо початку 30-х рр. сповнені статей, які прямо сигналізували партії та ДПУ про політичний кримінал (здебільшого вигаданий), запопадливо «розшифровували» підтекст тих чи інших творів або висловлювань» [4, с. 258]. Викону-

ючи завдання власних наполеонів від інформаційної політики, більшовицька періодика, на думку С. Єфремова, застосовувала аморальні і нечужі навіть у царській Росії методи «висвітлення» фактів, вдаючись до компліментарного перебільшення, вигадок, пересмикувань, газетних провокацій, цинічної брехні; вона рясніла абсурдними повідомленнями, фігурувала в курйозних історіях тощо. Навіть серйозна і правдива інформація у газетах, наявність якої С. Єфремов не заперечував, викликала у нього критичне сприйняття, бо відкрито пропагувала більшовицьку ідеологію. У періодиці, у багатьох офіційних партійних акціях на культурному фронті, зазначає з цього приводу І. Дзюба, спостерігались «обман, підміна понять, маніпулювання свідомістю людей, демагогічне перекручування звичних цінностей» [«5, с. 243], які, визнає й автор «Щоденників», часом викликали огиду навіть у лояльних співробітників друкованих видань.

Майстерно володіючи дошкульним словом, передаючи свої враження від радянської преси образно, метафорично й іронічно, С. Єфремов сприймає її як ворожу силу, що єдиним фронтом діє проти власного суспільства. «Совітські» газети, систематично занотовує він, виконують такі функції:

- друкують звістки про арешти, політичні й кримінальні убивства та судові процеси, вміщують відкриті полемічні листи, матеріали про внутрішні справи в Академії Наук, лайливі рецензії на театральні вистави старих діячів сцени П. Саксаганського і М. Садовського;
- ведуть брудну антирелігійну пропаганду, наголошуючи на слові «байстрюк» стосовно Ісуса Христа;
- «пропечатують» оголошення про «звіздини» (колись хрестини) у партійних чиновників і про зміни їхніх прізвищ (недаремно це масове явище привернуло увагу М. Куліша);
- пропонують відомим людям (наприклад, М. Грушевському) писати викривальні статті-доноси про утиски українців за кордоном та нацьковують на них репортерів, аби допитати їх про ставлення до політики більшовиків і до судів над неблагонадійними;
- ставлять у провину керівництву Академії Наук неузгодженість із партійною верхівкою дій і вчинків, перебріхують інформацію про роботу установи;
- «мізерно й мінорно бринять своє «гром победы раздавайся» [2, с. 309] на тлі економічного занепаду і панічних настроїв серед самих же комуністів;
- нахабно брешуть про пенсії старим письменникам (наприклад, В. Самійленкові) в той час, коли вони ледве животіють без будь-якої допомоги від держави;
- подають «поміж цілою низкою звичайних чергових доносів» [2, с. 256] обережні відвертості про жахливий реальний стан виховання і навчання дітей у притулках;
- «пускають войовничі ноти» [2, с. 252] проти партійної опозиції і всіх зовнішніх ворогів;
- «скромно оповіщають» [2, с. 273] про відновлення державної монополії на горілку та закликають громадян здавати золоті монети у банки як державну власність;
- дають місце для політичних доносів, відкритих листів «од членів усяких партій з каяттям та заявами що тільки серед комуністів можна спастися, а тому вони виходять з своїх партій» [2, с. 353];
- влаштовують шалений «канібальський танок» [2, с. 379] над тілом і пам'яттю застреленого в Парижі Симона Петлюри, подаючи подробиці із судового процесу над його убивцею;
- часом припускаються фатальних помилок, друкуючи заголовок до матеріалу на кшталт «Інститут засужених учених» замість «заслужених» тощо.

Даючи оцінку радянським газетам, С. Єфремов звертає увагу на численні помилки у пресі, які часто доходять до фази «argumenta bakulina» (переконування насильством), на співробітництво редакторів із негідниками, провокаторами, на

використання газетярами сфабрикованих документів, приватних листів тощо. «Щоденники» свідчать про те, що їх автор був уважним і прискіпливим читачем радянської періодики, закордонних видань, які зрідка потрапляли йому до рук. У записках він часто згадує про невдоволення більшовицьких лідерів його непохитним рішенням за жодних умов не співпрацювати з радянською пресою, бо «...я не уявляю, як можна вести порядну газету за цього режиму й що в ній писати...» [2, с. 112]. Особливої уваги варте, на думку публіциста, ставлення до преси людей, зокрема киян. Він зазначає, що будь-яка подія має газетну офіційну, як правило, брехливу, версію («офіційна версія, повна нісенітниць та офіційного викручування з якогось невисловленого обвинувачення» [2, с. 224]) і версію народну, простішу і ближчу до реальності. Село до радянських газет ставиться традиційно, газета там завжди «йшла не на читання, а на цигарки» [2, с. 263], «базар реагує на сьогоднішні газети тим, що в один голос пророкує війну...» [2, с. 727], а діти, пропонуючи перехожим пресу, характеризують свій товар справді по-народному: «хлопчики, що газети продають – кричать: «Правда» – без известий, «Известия» – без правды». Це на «Известия» та на «Правду» знажують публіку, вихваляючи (!) свій крам» [2, с. 120].

На сторінках щоденника постійно зустрічаються характерні авторські коментарі щодо газетної інформації, загального тону матеріалів, способу їх подання читачеві: «...радянські газети подають тільки те, що їм вигідно...» [2, с. 428], «...по газетах тільки те й роблять, що вихваляють наш соціалістичний рай...» [2, с. 430], «...казенні радощі по казенних газетах...» [2, с. 310], «повінь» у газетах «покаянних листів» – «пошесть підлоти, сикофантства й обопільного одурювання» [2, с. 358]. Сучасні газети, іронізує С. Єфремов, подаючи матеріали про міжнародну політику, збройні конфлікти, обов'язково пишуть залежно від більшовицьких симпатій до учасників протистояння. Наприклад, якщо у бойових діях стріляють англійці, то це бандитизм, а якщо китайські комуністи, – то героїзм. Але по-справжньому обурює С. Єфремова відверта, нахабна брехня, особливо якщо йдеться про нього самого: «В газетах надруковано звідомлення про відкриття жидівської Катедри, що існує вже більше року. З звідомлення я дізнався, що й я там був і навіть сидів у президії! От на правду – «без мене мене женили»... Виходить, що не будши серед цих безпардонних рекламистів, усе ж ніби таки несеш деяку відповідальність за їхні вчинки. І нема навіть де і як спростування надрукувати. При звідомленні – цікава фотографія: Липський, що закрився рукою. Так на фотографії тільки й видно, саму руку та лисину. Єдиний у своєму роді портрет. Зробив це Липський навмисне, обурений нахабством фотографів, і тепер це можуть витолкувати як демонстрацію!» [2, с. 585]. Цей факт підтверджує і таке ж кричуще шахрайство працівників кінематографа, коли «документальні» фільми було старанно зрежисовано і зіграно, особливо під час зйомок кіно про «добровільну» хлібоздачу: «Навіть у дрібничках не можна цим людям вірити, бо все робиться з підступом, з лукавством, з бажанням підвести. Знають, що протестувати ніде, то й роблять, що хочуть...» [2, с. 588]. До політики наклепів і фальшування, наголошує С. Єфремов, додається загальна тенденція радянської преси до аномальної агресії, безпідставного звинувачення, приниження, морального знищення, використання засобів впливу на противника, запозичених із кримінального світу: «А лютість, злість панує по всій лінії. Яку не візьмеш газету – капає скажена піна. Лають нашу Академію, лають російську й погрожуються на неї. Лають поодиноких людей (нещодавно у вечірній газеті Зерова й інших професорів київських), лають установи (Всенародна бібліотека). Велика злість розпирає цих маленьких людців...» [2, с. 732].

Безглузді постанови, накази, заборони чи настирливі рекомендації від влади, вміщені у пресі, С. Єфремов порівнює із діяльністю керівників відомого міста Глухова: «В газетах кілька щедрінських документів. Укрнаука оповіщає, що склала комісію для заборони «пережитків царизму» – слів «жид», «хахол», «кацап», але не

дожидуючи, що зробить та комісія, слово «жид» сама заборонила, лишивши комісії розважатись тільки над «хахлом» і «кацапом»... Оповідено також, що віднині чай даватимуть тільки робітникам і то жонатим... Решта ж хай п'ють просто окріп. Згадується щедрінський «Устав о добропорядочном пирогов печении»: «неимущие же да кладут требуху» – в пироги, розуміється» [2, с. 750–751]. Щодо загального ж тону преси стосовно політики і дій більшовицької партії, то тут, як свідчать записи у щоденнику, спостерігається «драгоценнейший из всех административных прецедентов – прецедент кроткого и бесскверного славословия» [6, с. 119].

Часто у записах С. Єфремов кепкує над мовними курйозами у українізованих газетах, над пафосним стилем, який залюбки пародіюють навіть дотепні злочинці, залишаючи в обкрадених квартирах записки на зразок «Коваленко (*бандит-міліціонер – авт.*) умер, но дело его живо» [«2, с. 275]. Трапляються у «Щоденниках» згадки про казуси і навіть скандали у газетах. Так публіцист ділиться враженнями від пікантної історії із харківською газетою «Вісті», яку спритні агенти передплачували великими партіями, аби здати в макулатуру, бо «пуд газети коштував передплатникові 5 крб. 40 коп., а пуд макулатури 7 крб. Заробляв і агент, що розповсюджував, і власник крамниці, а совітські журналісти раділи, що так «ширяться» і «зростає» тираж і читача прибуває» [2, с. 358]. Характерний для радянської періодики казус трапився і з іншою вірнопідданою газетою, яка умістила текст виступу високого чиновника: «...у «Вечернем Киеве» надруковано було його промову – щось на 2–3 шпальти і коли газета вже мала вийти – раптом наказ: викинути промову. Довелося знищити весь наклад і наново друкувати газету <...> Не жалують паперу!» [2, с. 630].

Радянські газети, наголошує С. Єфремов, діють за приказкою «чуже видно під лісом, а свого не видно під носом», бо активно друкують повідомлення «про безробіття та бідування робітників... по буржуазних державах» [2, с. 605], саме тоді, коли на найбільших київських заводах «Більшовик» і «Червоний плугатар» страйкують працівники, протестуючи проти масових скорочень. Багато записів у «Щоденникові» присвячено матеріалам різних газет, де йшлося про справи в Академії, зокрема про викриття «ворожих елементів», до яких належав і сам С. Єфремов, про нав'язану із ЦК партії реорганізацію, про вибори призначених «зверху» академіків, про організовані серед студентів і навіть робітників виступи проти «єфремовщини», про газетні матеріали, де висловлювалось обурення порушенням прав людини за кордоном і мовчалося про масові арешти і катування в'язнів у радянських тюрмах. Найбільше згадок С. Єфремова про цькування його у пресі припадає на жовтень-грудень 1928 р., коли фронтальне «гавкання» розгорнулось після публікації полемічної статті автора записів у львівській газеті «Діло» («Про двох лицарів – одного із забралом, другого так»), в якій висловлювались критичні думки про одного із місцевих професорів. Переслідування С. Єфремова у пресі було масованим і потужним. Напевно, не було газети, яка б не підкинула дров у вогнище більшовицької інквізиції. Особливо старались московські «Известия», петербурзька «Красная газета», київська «Пролетарська правда», харківський «Коммунист» та інші, використовуючи ярлики «зрадник», «внутрішній емігрант» тощо.

Загалом у «Щоденниках» С. Єфремова називається понад п'ять десятків дореволюційних, радянських (україномовних і російськомовних), закордонних періодичних видань, частину з яких охарактеризовано суто по-єфремовськи, адже, як зауважують дослідники, він мав особливий «песимістично-глузливий стиль» [7, с. 7] і часто давав афористичні оцінки. Серед дореволюційних видань згадуються газети «Киевская мысль», «Новое время», «Киевские отклики», «Биржевые ведомости», «Киевлянин», «Украинская жизнь», «Громадське слово», «Громадська думка», «Рада», «Нова Рада», «Громадський голос», Герценів «Колокол» та інші. Автор пише про них як про свідків кращих часів, незважаючи на україножерні по-

зиці частини газет. З-поміж радянських часописів найчастіше згадуються київські видання – газети «Більшовик», «Пролетарська правда», «Вечерний Киев», «Селянська газета», «Радянське село», журнали «Глобус», «Життя й революція», харківські газети «Культура й побут», «Коммунист», журнали «Червоний шлях», «Червоний перець», «Гарт», «Шлях освіти» тощо. Серед московської преси є згадки про «Известия», «Правду», залізничний «Гудок», місячник «На літературном посту» та інші. Занотовує С. Єфремов і свої враження від матеріалів закордонних часописів, зокрема газет «За свободу!» (Варшава), «Українська трибуна» (Варшава), американських часописів «Свобода», «Народна воля», газет «Українські вісті» (Париж), «Діло» (Львів), журналів «Тризуб» (Париж), «Наша громада» (Подєбради) тощо.

Ставлення С. Єфремова до радянської преси було однозначним. Як підкреслює науковець Е. Соловей, він принципово ігнорував будь-які можливості співпрацювати з більшовицькою періодикою, флагманами якої в Україні були «Більшовик» і «Пролетарська правда» «з їхньою облудністю, примітивністю, вульгарністю. Монополію більшовиків на друковане слово він сприймав як суспільну аномалію» [2, с. 22]. «І доки ви стоїте на своїй позиції – не давати інакомислячим говорити, доти я в пресі не виступатиму, бо вважаю, що й преси немає, а самі казенні видання» [2, с. 409] – так відповів С. Єфремов на запитання голови київського виконкому П. Любченка про те, коли ж він нарешті почне працювати в радянській періодиці. Особлива увага автора «Щоденників» протягом 1924–1925 рр. була прикута до газети «Більшовик», а згодом – до київської партійної газети «Пролетарська правда» (до якої «Більшовик» влився у 1925 році). Скандальна газета, за спостереженням С. Єфремова, залучала до співробітництва не лише молодих «опричників», а й «колишніх». З виразними нахилами до сервілізму. До співпраці заохочувались і новоспечені радянські вчені – своєрідна колекція «безстидства з наукової сфери» [2, с. 79], яким замовлявся матеріал із конкретними якостями – «трохи пліток і брехні, багато нахабства і ціле море хамства та підлизництва й запобігання перед властями» [2, с. 79]. Із записів С. Єфремова постає відразливе обличчя «пришелепуватого» «Більшовика», який друкує відверті вигадки, може увінчати матеріал «нечупарним заголовком». Редактор-цензор зводить на сторінках видання особисті рахунки з опонентами, зібравши навколо себе плазунів-кар’єристів, які публікують на критиків газети професійні доноси. Серед характерних рис видання «Більшовик» – фальсифікування текстів, свавільне поводження з авторськими матеріалами, художньо-стильові ляпи, низький рівень мовної компетенції і звичайна для радянської преси агресивна поведінка: «Редакція прочула, що хтось із лекторів української мови «Займають ворожу позицію відносно «Більшовика», бо «не радять своїм слухачам учитись української мови» з цієї газети і тим одбивають передплатника. І в результаті – ціла стаття під заголовком «Глупота чи злочин?», де справу мови «Більшовика» чи передплати газета переводить на політичні рельси («свідомий намір підбурити своїх слухачів... проти радянської української газети») [2, с. 88–89]. Про маніпулювання словом у «Більшовику» С. Єфремов записує, згадуючи долю статті А. Кримського про Академію наук, в якій «редакція повикидала все, що ставилося на увагу совітській владі, і натомість по-вставляла од себе всяких компліментів. Цим тон статті значно змінено. Це звичайна тактика теперішніх газетярів-бутербродників» [2, с. 99]. Друкуватись у такій газеті, вважає С. Єфремов, – ганебно для порядної людини, бо її спеціалізація – доноси, вигадки і провокації, як, наприклад, повідомлення про повернення публіциста з еміграції (насправді ж він «зовсім не повертався, бо й не їздив нікуди» [2, с. 100]), чи донос Я. Савченка на М. Зерова, щоб посісти його місце на педагогічних курсах. Такої ж думки про видання був і А. Ніковський, який репортером «Більшовика», колишньому співробітникові «Нової Ради», відверто сказав: «Газета тупа і бездарна. От ви лаєте поляків, але ви навіть вилаяться не вмієте, щоб вийшло дошкульно і пристойно. У вас – плоско і глупо...» [2, с. 111].

Із 1925 р. в щоденникових записах фігурує переважно «бутербродна» газета «Пролетарська правда», що розгорнула потужну кампанію проти Академії й особисто проти С. Єфремова, щоденно повчаючи його «громадськості», вимагаючи від нього заяв про прихильність до радянської влади, називаючи його контрреволюціонером, ідеологом куркулів і непманів» [2, с. 732] тощо. 1 січня 1929 р. ця газета радісно повідомила про його звільнення «від усякої організаційної та адміністративної роботи в органах ВУАН, залишаючи на ним лише наукову працю, де він міг би виправдати обов’язки громадянина Радянської республіки» [2, с. 718]. Штрихів до портрета цього видання додають згадки про те, як «Пролетарська правда» радить пограбованим киянам оббивати бляхою двері від злодіїв, доводить, що радянська держава не зобов’язана повертати міжнародні борги, доказує геніальність Леніна на підставі діагнозу його мозку, не вважає за потрібне в огляді «10-літньої праці Комісії Словника живої мови» [2, с. 738] згадати прізвища бодай когось із науковців тощо.

Інші видання згадуються С. Єфремовим теж у контексті їхніх аморальних повідомлень, які сприймаються як характерні портретні деталі. Зокрема газета «Червоний шлях» героїзує одеського провокатора, який особисто «кілька десятків чоловіка поставив під розстріл і тим сам хвалився» [2, с. 78], дає місце для доносів на керівників Академії наук. Газета «Більшовик» вихваляється здійсненням Ленінових мрій – школою в тюрмі, не замислюючись над красномовною неоднозначністю такого досягнення. Газета «Коммунист» устами А. Хвилі нападає на ворогів радянської влади і зокрема С. Єфремова. Московські «Известия» друкують розгромний матеріал кореспондента з Харкова «Носители идей петлюровщины в Украинской Академии наук». «Вечерний Киев» пропонує Шевченкові дні використати на боротьбу з петлюрівщиною. Журнал «Червоний Перець» уміщує карикатуру на С. Єфремова з приводу закінчення його прізвища на «ов» тощо.

Автор «Щоденників» прискіпливо стежив за газетною інформацією, зіставляв повідомлення в офіційній пресі з чутками, розмовами, плітками, погрозами і наріканнями, що їх чув у трамваях, на базарі, на вулицях Києва, провінційних містечок, у голодних селах – скрізь, де доводилось бувати. Дослідниця І. Сипченко зазначає: «Характерними рисами періодики в Україні стали її ідеологічна залежність від правлячої партії, монополічний (попри широкий робітничорівняський рух) характер функціонування, підцензурність на всіх рівнях, обмежені оперативність та динамічність, що було пов’язано з необхідністю обов’язково узгоджувати матеріал з керівними інстанціями та органами цензури, непрозорий характер економічної діяльності» [(9, с. 6–7)]. У записах С. Єфремова повною мірою відображені названі якості радянських газет і видавництв. Органічним складником такої періодики були виконавці партійних завдань – редактори, видавці, цензори, коректори, рядові газетярі – інтерв’юери, фотокореспонденти, репортери тощо. У «Щоденниках» вони – «казенні пера», «борзописці», «монополісти друкованого слова», а по-народному – «рябки»: «Почув незлу модифікацію одного з теперішніх термінів. «Рабкор» селяни переробили в «Рябко», – кажуть: «Ну вже той рябко й набрехав у газеті», або: «бреше, як рябко» [2, с. 137]. Народна традиція наділила радянського газетяра рисами шпигуна, провокатора і донощика. Його остерігаються не тільки звичайні люди, а навіть партійні працівники у його присутності перериваються розмови і згасають емоції: «Варто записати на пам’ять з сьогоднішньої «Пролетарської Правди». Якийсь борзописця радянський уболіває: «До газетного робітника, – це особливо почувається в провінції, – ставляться коли не зовсім з презирством, то принаймні неприязно. Його бояться. Від його ховаються. Його уникають». Це теза. А ось ілюстрація. На якомусь з’їзді «відповідальних робітників» у перерві стоїть собі купка теперішніх політиків і балакає і раптом один з них запропонував погуляти, з випивачкою. «Ти...тс... – зашипіли всі навколо... Ти що, хлопче, збожеволів: «мент» стоїть, а ти про випивку говориш!». «Мент» – це совітський газетяр,

а на «блатному» тюремному жаргоні – шпиг, доглядач... Оце образ радянської преси» [2, с. 400–401].

С. Єфремов мав чималий досвід особистого спілкування з газетярами і ніколи не сумнівався або у безпосередній співпраці журналістів із ДПУ, або у підконтрольності дій працівників преси каральним органам: «До мене втисся був репортер – «одержати інтерв'ю» з приводу Англії. Як звичайно, прогнав його. То дали вже були мені спокій з інтерв'ю, а це знов почали забігати. А в результаті ГПУ поставить обвинувачення: «мовчить» [2, с. 507]. Визначальна риса репортера – нахабство, тому навіть поважні академіки, побачивши після свого засідання в коридорі співробітників «Пролетарської правди», «сипнули на всі боки мов горобці» [2 с. 101], втікаючи від нав'язливого «Так каково ваше мнение?» і «Так вы решительно отказываетесь сообщить ваше мнение?» [2, с. 107]. «Цілий день був під огидним враженням од цього нахабства, – записує в щоденнику С. Єфремов після такого спілкування. – Вони важать на те, що їм не одмовлять, побояться одмовити, а вже коли почнуть говорити, то, звісно, як... Думаю, що протяг цієї розмови буде мабуть у ГПУ» [2, с. 107]. Особливу зневагу публіциста викликають колишні співробітники дореволюційних газет, ті, що пристосувалися. Про одного з таких професійних хамелеонів він пише: «Починаю стрівати на вулиці біля «Пролетарської Правди» В. С. Чаговця, а в газеті його статті. Вже акліматизувався. Навіть гімн Ленінові проспівав не згірш, як колись у «Киевской Мысли» блаженної пам'яті правив «літургії красоти» та кляв більшовиків. На суді цей промітний чоловічина пролив сльозу й згадав, як він у Парижі ставав навколішки на місці, де розстрілювано комунарів. По суді на подяку надрукував у стінній тодішній газеті таку кровожерну статтю, якої не кожен і більшовик потрапить...» [2, с. 66].

Загалом критично ставлячись до радянських журналістів, С. Єфремов проте чесно визнає, що серед них є порядні, незіпсовані люди, змушені заробляти на життя таким продажним ремеслом, для яких все ж неприпустимо опускатись до написання матеріалів з виразними ознаками доносу і наклепу. У певних випадках редакція навіть такої одіозної газети, як «Пролетарська правда», викидає з тексту «усі брехливі й облесні місця»: «Рішуче большевицькі газетчики порядніші й розумніші за отого меткого професора» [2, с. 428] – робить висновок С. Єфремов, згадуючи Львівського автора з його підлабузницькою статтею. Згадує публіцист і випадки, коли репортер чесно признався йому, що небажаних фактів «наша редакція все одно не надрукує» [2, с. 259]; коли журналіста було звільнено з роботи за те, що в газеті «Радянське село» він надрукував біографії М. Грушевського і С. Єфремова; коли працівники видання «Життя і революція» ухвалили «перестати писати в журналі, або – як словився один із протестантів – посадити редакцію на діету», бо «просто занудило людей від того спрощеного поводження з словом, яке виявила редакція» [2, с. 456], до того ж керівники цього «вельми смиренного й угодного органу» [2, с. 325] «взагалі не хотіли рахуватися з непартійними співробітниками» [2, с. 325]. Проте, на жаль, такі протести серед газетярів були поодинокі і, зрозуміло, мали для страйкарів сумні наслідки.

Давні і традиційно напружені стосунки мав С. Єфремов і з цензорами, рецензентами, редакторами та іншими працівниками видавничої сфери, перед якими що за царату, що в радянські часи стояло урядове завдання всіляко знецінювати українську книжку. У 20-х – 30-х роках ХХ століття, як зазначає І. Дзюба, «серед української книжкової продукції значну частину становила політико-пропагандистська література і набагато меншу – наукова» [5, с. 213]. Обсяг наукової ж роботи, здійснюваної С. Єфремовим, вражає. Це були численні передмови до видань творів письменників-класиків, коректа Грінченкового словника, літературознавчі праці, підготовка до друку багатьох текстів, написання спогадів, робота з епістолярієм, зокрема Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського та інших, відповіді на листи тощо. Академік

С. Єфремов змушений був оббивати пороги таких видавництв, як «Шлях освіти», «Слово», «Державне видавництво», «Саробкооп», «Час», «Книгоспілка», тощо. Ситуація у видавничій сфері, яку описує у «Щоденниках» С. Єфремов, драматична. Незважаючи на моду на українську літературу у контексті так званої українізації, видавництва і друкарні ніколи не мають грошей, не платять за роботу, не зацікавлені виконувати замовлення. Про темпи друкування у Державному видавництві творів М. Коцюбинського, наприклад, публіцист зазначає: «Це не агітаційна книжка і не підручник, то й робиться, як мокре горить» [2, с. 101].

Трагізму цьому становищу додавала та обставина, що подвижницька робота С. Єфремова-науковця тривала на тлі посилення боротьби більшовиків проти української культури з кінцевою метою її знищити: «Коли зникли останні надії на світову революцію і на перший план вийшло зміцнення великодержавного моноліту, – зростання національних еліт і національних культур, насамперед української, почали сприймати як смертельну загрозу. І вибірково сплановані репресії проти української інтелігенції приблизно від 1928 р. починають переростати в масовий терор» [10, с. 691]. Об'єктами терору стали люди, книжки, українське слово у будь-якій формі.

Агресивна атмосфера, в якій функціонували видавництва, зумовлювала їхнє банкрутство, до якого призводили бюрократична байдужість, кабальна залежність українських видавництв від російського «Госиздата», кумівство у кадровій політиці, брак паперу, хабарництво цензорів, свавілля редакторів-видавців у ставленні до упорядників книжок, порушення авторських прав тощо. С. Єфремов часто згадує свої ходіння по видавництвах у марній надії отримати за власну справді титанічну роботу бодай якісь гроші, розповідає про конкуренцію між видавництвами і про їхній фінансовий крах – «лускання». З прикрістю занотовує він вияви і причини занепаду видавничої справи через чиновницьке ставлення («Чиновник книжки робити не може. Він її не знає, не любить, не тямить, не дбає...» [2, с. 239]), через примусову «лихварську вершчу», влаштовану «Госиздатом», який нав'язав, наприклад, Державному видавництву на півтора мільйона карбованців своїх книжок, яких ніхто не купував і за які видавництво мусило заплатити з власної кишені. Перетворення державного видавництва (Харків) на родинний бізнес Пилипенків і Коряків викликає у С. Єфремова обурення, адже члени цих сімей укладали величезні за обсягом (до 120 аркушів) хрестоматії, а гонорари брали наперед – і це в умовах, коли видавництво «принципово» нікому не платило через фінансову скруту. Проте справжнім випробуванням для української книги стали радянські цензори, які апетитами значно переросли своїх попередників часів самодержавства. Навіть бувалий у бувальцях С. Єфремов відзначає, що розміри сучасних хабарів зросли разів у десять. Функції цензорів-наглядачів залюбки виконували і пильні рецензенти. Наприклад, занотовує автор щоденника, із творів С. Руданського цензор «повикидав усі співомовки про козаків, про ляхів та жидів, а також і про попів, ксендзів та рабінів. «Ми тепер, каже, в такому становищі, що не можемо дозволити образу нації чи культу». Щодо останнього, то це новина якась» [2, с. 581]. Радянські цензори вимагають «всюди «бог» писати з малої літери» [2, с. 778] або взагалі його уникати. Про відредактовані для видавництва «Час» твори О. Кониського публіцист гірко розмірковує: «Довелося задля цензури «почистити» небіжчика щодо «Бога» та «жида»: частенько у його ці два заборонені тепер слова стрічаються. Та й то не знаю, як воно врешті обійдеться, бо все-таки зовсім збезбожити й збезжидити тексту не можна було. Може даремно працював і гріха на душу брав...» [2, с. 46]. Продовжуючи думку, С. Єфремов так висловлює своє враження від радянських сторожів «марксівського підходу» до художнього слова: «Совітська цензура куди причепливіше і, треба сказати, – дурніша за царську. Вона встановлює не тільки те, чого не повинно писати, а й те, що *треба* писати. Отже, коли мені важко було тоді потрапляти, то тепер і зовсім неможливо»

[2, с. 468]. Інший вартовий слова обурює С. Єфремова тим, що «пробує (і невдало!) навіть мову виправляти, не кажучи вже про свої власні дописки до мого тексту...» [2, с. 349]. Про негативні наслідки такого втручання для наукових матеріалів свідчить ще одна скарга: «Закінчив перероблювати книгу про Франка для нового видання... Мусив для цензури навести подекуди політуру, повикладав майже скрізь слово «жид», навіть з «еволюцією» обережно поводжуся, бо і цеє слово їм не до шмиги...» [2, с. 366]. С. Єфремов переконаний, що про більшовицьку цензуру можна збирати анекдоти, до яких зокрема варто зарахувати і випадки, коли нею із преїскуранта квітів було викинуто половину списку за буржуазні назви рослин – «Королева Вікторія», «Ізабелла» та ін., або коли «цензура добралася вже й до гімну пролетарського «Повстаньте гнані і голодні...». Здається, найбільш підозріння викликають слова «держава дбає не про нас». Пробували поставити в минулому часі «держава дбала не про нас», але й це не допомогло» [2, с. 197]. У колекції цензорів, з якими мав справу С. Єфремов, неперевершеним виявився «екземпляр», який до свого вето додав попередження: «І забороняючи, мушу повідомити ГПУ, нехай воно саме зробить з того належні висновки». Здається, навіть царська цензура просто тільки забороняла, а до охоранки не бігала» [2, с. 100].

Висновки та перспективи. Записи С. Єфремова про умови функціонування і за соби впливу на суспільство радянської преси неоціненні. Вони по суті є документальним оскарженням і викриттям насильницької комуністичної пропаганди, яка зуміла поставити собі на службу багатьох українських журналістів, деморалізувати їх, експлуатувати їхній творчий потенціал для деструкції масової й індивідуальної свідомості, довести до абсурду методи «інформування» суспільства, застосовувати найганебніші засоби для залякування й обману громадян.

Особисті коментарі С. Єфремова щодо діяльності низки партійних газет емоційні й метафоричні, він помічає й висміює у їхніх матеріалах інформаційні й мовні курйози, казуси, патологічну схильність видань до нечесних засобів у веденні дискусій, викладі фактів тощо. Брак професійного досвіду й ерудиції редактори більшовицької преси, наголошує публіцист, намагаються надолужити партійними гаслами і викриттям політичних опонентів. Мало привабливим у «Щоденниках» постає і радянський журналіст – людина, позбавлена моральних принципів, здатна на донос, підступність, обман. Більшовицької періодики з її брехливістю С. Єфремов не сприймав, вважав злочином співпрацювати з нею, уникав спілкування з газетярями, більшість з яких зневажав. Він розумів, що потужна сила друкованого слова, зосереджена в періодичних виданнях, книговидавничій сфері, перебуває під всеохопним контролем більшовицьких ідеологів, корумпованих чиновників, завдання яких полягало в системній ліквідації вільної думки, протестних суспільних настроїв, української книги, періодичних видань. Особливо гострою для публіциста була проблема радянської цензури, яка виявилася набагато агресивнішою за свою самодержавну попередницю, не тільки тотальними заборонами, а й нав'язуванням ідеології. Проте автор «Щоденників» ніколи не сумнівався в тому, що будь-який імперсько-тоталітарний режим неминуче приречений пройти судний шлях покарання – власну Смоленську дорогу.

1. *Єфремов С.* Початок нової доби: рахівська публіцистика (Березень – серпень 1917). – К.: ВЦ «Просвіта», 2011. – 382 с.
2. *Єфремов С.* Щоденники, 1923–1929. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.
3. *Бойко Ю.* Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова. Вибрані праці. – 1992. – К.: Медекол., – 382 с.
4. *Дзюба І.* Художній процес 20-х років ХХ століття. // З криниці літ: У 3 т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 975 с.
5. *Дзюба І.* Літературно-мистецьке життя (10 – 30-ті роки ХХ ст.). // З криниці літ: У 3 т. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 1. – 975 с.

6. Салтыков-Щедрин М. История одного города. Сказки. – К. : Дніпро, 1997. – 278 с.
7. Курас І., Левенець Ю., Шаповал Ю. Сергій Єфремов і його щоденники // Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. – К. : ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.
8. Соловей Е. Суспільна й літературна доба в щоденниках Сергія Єфремова // Єфремов С. Щоденники, 1923 – 1929. – К. : ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – 848 с.
9. Сипченко І. Преса Сумщини 20–30-х років ХХ століття (типологічна характеристика та жанрово-стильові особливості) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. наук із соц. комунік. : спец. 27.00.04. – Дніпропетровськ, 2014. – 21 с.
10. Дзюба І. Духовні спустошення і трансформації в українському суспільстві ХХ ст. / І. Дзюба // З криниці літ: У 3 т. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Т. 2. – 976 с.

UDC 007 : 304 : 070

«And press...the press will also have to go Smolenskiy way» (Soviet periodicals and publishing in Sergei Yefremov's Diaries)

Kalantaievska Hanna, PhD (Philology), e-mail: g.kalantaevskaya@journ.sumdu.edu.ua;

Sypchenko Inna, PhD (Social communication), e-mail: i.sypchenko@journ.sumdu.edu.ua,

Sumy State University, 2, Rymsky-Korsakov St., Sumy, 40007, Ukraine

The article discovers S. Yefremov's views on the specifics of Bolshevik periodicals, features of collecting and submitting information by Soviet newspapers, the attitude of Ukrainian society towards the press and its employees, which had to do propaganda tasks of ideological party leaders submitting falsified facts, resorting to intimidation and provocations. The author pays attention to general moral and ethical qualities and methods of reporter's work. The work also shows estimates and characteristics of the author of «Diaries» of Publish Houses, censors and other executives of repressive supervision and control over the press. The author finds out the reasons and the persecution of the press by S. Yefremov personally and the Academy as the last independent Ukrainian scientific institution in the conditions of a totalitarian regime.

Key words: Bolshevik periodicals, newspaper provocations, monopoly of the press.

«А прессе... прессе тоже смоленской дорогой идти придется» (советская периодика и издательское дело в «Дневниках» Сергея Ефремова)

Калантаевская Анна, Сыпченко Инна

В статье исследуются взгляды С. Ефремова на специфику деятельности большевистских периодических изданий, на особенности сбора и подачи информации советскими газетчиками, на отношение украинского общества к прессе и ее работникам, вынужденным выполнять пропагандистские задания идеологических партийных лидеров, подавая искаженные или фальшивые факты, используя запугивания и провокации. Обращается внимание на общие морально-этические качества и приемы работы репортеров, прослеживаются оценки и характеристики автора «Дневников» руководителей издательств, цензоров и других исполнителей репрессивного надзора и контроля над печатным словом. Выясняются также причины и проявления травли прессой лично С. Ефремова и Академии как последнего независимого украинского научного учреждения в условиях тоталитарного режима.

Ключевые слова: большевистская периодика, газетные провокации, монополия печатного слова.

1. Yefremov S. (2011), *Pochatok novoyi doby: raxivs`ka publicy`sty`ka (Berezen` – serpen` 1917)*, [The beginning of a new era: Rakhiv's journalism (March–August 1917)], Prosvita, Kyiv, Ukraine.
2. Yefremov S. (1997), *Shhodennyky* [Diaries, 1923 – 1929], ZAT «Gazeta RADA», Kyiv, Ukraine.
3. Bojko Yu. (1992), *Literaturoznavcha ta literaturno-kryty`chna metodologiya Sergiya Yefremova. Vy`brani praci* [Literary studies and literary-critical methodology of Sergey Efremov. Selected Works], Medekol, Kyiv, Ukraine.
4. Dzyuba I. (2006), *Khudozhnii protses 20-kh rokiv XX stolittia*. [The artistic process 20's of the twentieth century], *Z krynytsi lit*, From the well of the years: In 3 v., V. 1., Vy`d. dim Ky`vevo-Mogy`lyans`ka akademiya, Kyiv, Ukraine
5. Dzyuba I. (2006), *Literaturno-mystetske zhyttia (10 – 30-ti roky XX st.)* [Literary and artistic life (10-30's of the twentieth century)], *Z krynytsi lit*, From the well of the years: In 3 v., V. 1., Vy`d. dim Ky`vevo-Mogy`lyans`ka akademiya, Kyiv, Ukraine

6. Salty`kov-Shhedrin M. (1997), *Istoriya odnogo goroda. Skazki* [The history of one city. Tales], Dnipro, Kyiv, Ukraine.

7. Kuras I., Levenecz` Yu., Shapoval Yu. (1997), *Serhii Yefremov i yoho shchodennyky* [Sergei Efremov and his diaries], Yefremov S. (1997), *Shchodennyky, 1923–1929* [Diaries, 1923 – 1929], ZAT «Gazeta «RADA», Kyiv, Ukraine.

8. Solovej E. *Suspilna i literaturna doba v shchodennykakh Serhiia Yefremova* [Social and literary days in the diaries of Sergei Efremov], Yefremov S. (1997), *Shchodennyky, 1923–1929* [Diaries, 1923 – 1929], ZAT «Gazeta «RADA», Kyiv, Ukraine.

9. Sypchenko, I. (2014), “Press of Sumy region in the 20-30s. XX-th century (typological characteristics and style features)”, Thesis abstract for Cand. Sc. (Journalism), 27.00.04, Dnipropetrovs`k Oles Honchar National University, Dnipropetrovs`k, Ukraine.

10. Dzyuba I. (2006) *Dukhovni spustoshennia i transformatsii v ukrainskomu suspilstvi XX st.* [Spiritual devastation and transformation in the Ukrainian society of the twentieth century], *Z krynytsi lit*, From the well of the years: In 3 v., V. 2., Vy`d. dim Ky`yevy-Mogy`lyans`ka akademiya, Kyiv, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 14.07.2017